

Şeyx Sənan əsətiri və Hüseyn Cavid

İsgəndər ATİLLA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Əməkdar müəllim

(Əvvəli ötən saylarımızda)

O, "üləma" zümresinin ön səfəndə gedən bir "gürcü qızının" qarşısında bütün "köhnə fəlsəfəni" atır, onun əl-qolunu bağlayan din iplərini qırır, təbii həyata qovuşur. Bütün keçmiş ənənələrə zərbə vurur və həqiqi dini, həqiqi Tanrını mərifətdə görür. Ətrafını almış Şeyx Mərvanlar və Şeyx Nəimlərin arasında dinsizliyi "həp Kəbə və imandan yüksək durmaq, bir an içində olsa belə, yenə üsyanıdır. Və bu nöqtədə Cavidin Sənanı üsyançıdır. Fəqət bu üsyançı uzaq baxışdan iradəsəz görünərsə də, məqsədinə çatmaq yolunda tərəddüdsüz olduğu üçün sabitqədəmdir."

Cavid "Şeyx Sənan" əsətinin süjetini yerləşdirmişdir. Məhz bu səbəbdən din və imanını təbii duyğular yolunda fəda edən Sənan yetişməkdə olan Azərbaycan ziyalılarına xoş gəlirdi. H.Zeynallının məqaləsində bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verməsi təsadüfi deyildir. Onun fikrincə, əski dindarlığa qarşı olan və ürəklərdə o zamana qədər gizli qalan nifrətlər Şeyx Sənanın diliylə, Cavidin qələmiylə vətəndaşlıq hüququ almaqda idi və bu səbəbdən cəmiyyət tərəfindən sevilirdi.

Yeri düşmüşkən deyim ki, faciədə müasirlik ruhu güclüdür. İslam dünyasında multikultural dəyərlərə və dini dözümlülüyə tarix boyu böyük əhəmiyyət verilmişdir. Müsəlmanların dini kitabı olan Qurana bu mənada nəzər salmaq kifayətdir. Cavidin hələ yüz il bundan qabaq bu problemi qaldırması, aktuallaşdırması, təbliğ etməsi, ona ümumbəşəri dəyər kimi yanaşması təqdirəlayiqdir.

H.Zeynallı məqaləsində başqa bir ciddi və aktual problemə də toxunur. Bu da "Şeyx Sənan"da əxlaq və bunun cəmiyyətin həyatına təsiri məsələsidir. O hesab edir ki, əsərdəki əxlaq dərəcəsi cəmiyyət həyatında iştirak edən qüvvələrin (insanların) əxlaqına təsir göstərir. Faciənin qiymətli cəhətlərindən birini bunda görəndə cavidünas problemə daha geniş geniş aspektdə yanaşır. Əsərdəki müasirliyi XX əsrin əvvəllərində Qafqazda, Azərbaycanda və Türkiyədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə, "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək!" şüarı ilə əlaqələndirir. Cəmiyyətdə mövcud olan sinifləri üç qrupa bölür: islamçılar, türkçülər, proletarçılar. Milli məsələnin ortaya atılması və gerçəkləşdirilməsində Əli bəy Hüseynzadə, İsmayıl bəy Qasprinski, Ziya Gökalp və M.Ə.Rəsulzadənin xidmətlərini xüsusi qeyd edir. Millətçiləri iki qrupa bölür: fəal millətçilər, passiv millətçilər. Cavid "ikinci növ passiv millətçi" sayır. Fikrini əsaslandırmaq üçün onun 1907-

ci ildə "Füyuzat" jurnalında çap etdirdiyi "Hali-əsəf iştimalını təsvirdə bir ahiməzlumənə" tərəcəbəndini misal çəkir və yazır: "Cavidin millətçiliyindən "Şeyx Sənan"da açıq surətdə yalnız Sənanı əslən turanlı etməkdir. Yəni Sənanı farslıqdan çıxarıb türk qılıqlı, türk qafalı etmək, onu türkləşdirməkdir. Ruhən millətçiliyi, türklüyü oxşayan, Cavidin böylə cəsur bir addım ataraq din tərəfdarlarına zərbə endirməsi zamanındakı cəmiyyət üçün sevimli olacağı təbii idi."

Tənqidçi faciənin süjet və kompozisiyasında - poetikasında heç bir çatışmazlıq, nöqsan görməmişdir. Bütün dramatik hadisələrin Şeyx Sənanın ətrafında qurulduğunu xüsusi qeyd etmişdir. Düşünmüşdür ki, əsərin məzmununu açdıqca, səhnələr dəyişdikcə, Şeyx Sənanın əzəmətli obrazı daha parlaq görünür. O, səhnədə olmadıqda belə "kölgəsi görünür, səsi duyulur". Sənan başda olmaqla, obrazlar öz sözü, hərəkətlərlə xarakterlərinin mahiyyətini açırlar. Baş qəhrəmanın başına gələn və gətirilən hadisələr oxucu və tamaşaçıyı maraqlandırır, onları "xələcan və həyəcan içində saxlayır".

H.Zeynallının fikrincə, pyesdə iki qüvvət çarpışır. Onlardan biri din, ikincisi eşq-sevgi qüvvətidir. Əsərdəki dialoq və monoloqlar diqqəti xüsusilə cəlb edir. Onlar gərgin şiddətlidir. "Şəxsiyyətətlər arasında mənəli, kinayəli rixşənd, istehza, tələz və heyretlər şimşək misali simalarda oynayırlar. Hər bir monolo təbii olaraq ya müəyyən emosiya, zövq nəticəsində, yaxud bir həyəcan dolayisilə meydana gəlir." Dramaturq əsərdə əsas saydığı və saymadığı nöqtələrə xüsusi diqqət yetirir. Bütün dramatik gücünü, bütün üslub və lisan, psixoloji boyalarını əsas saydığı obrazlar ətrafında cəmləşdirir. "İblis" istisna olunmaq şərtilə, "Şeyx Sənan" Cavidin bütün digər əsərlərini kölgədə buraxmış olur və s.

Sənətkarlıq məsələlərini bu kimi ustalıq və peşəkarcasına incələməkdə çətin ki, H.Zeynallı ilə mübahisə etmək istəyən ədəbiyyatşünas tapılsın. O, sözü-nə davam edərək yazır: "Dramanın poetikasında olan xüsusiyyət tələb edir ki, səciyyə (xarakter) də vəhdət, yəni bütünlük, yığcamlıq olmaqla səhnələrin inkişafında qənaət hasil edilmiş olsun. Yəni dramanın özünəməxsus qayda ilə az-çox mühüm rol oynayan xarakteri aydınlaşa bilsin. Bu cəhətdən isə "Şeyx Sənan" axsaqdır. Faciə potensiyası halında bulunan bir bədii drama deyildir."

Sual olunur: bəs nədir? Biz bu məsələdə onu haqlı hesab etmirik. O, bəzən özü öz fikirlərinin əksinə gedir. Üstəlik fikirlərini əsaslandırmaq üçün ciddi arqumentlər gətirmir. Xumarı xarakter kimi qəbul etmir, Şeyx Hadini naqallıqda suçlayır və s. Onun havadan asılı qalan mülahizələrlə çətin razılaşmaq olar. Mən hesab edirəm ki, dramaturq obrazların xarakterik xüsusiyyətlərini son dərəcə diqqətlə izləmiş, onların daxili aləmini bir alim kimi öyrənmişdir. Tənqidçinin iddia etdiyi kimi, Xumarı bir xarakter kimi deyil, bir obraz kimi yaratmışdır və s. Nəticə etibarilə faciə potensiyası halında bulunan bir dramadır.

Tənqidçi-ədəbiyyatşünas romantik bir ruhda və romantizmin estetikası əsasında yazılmış bir əsərdə naturalistik səhnələr müşahidə etmişdir. Belə səhnələr əsərdə gerçəkdən var. Lakin belə səhnələrə pyesdə yol verilmiş "nöqsan kimi baxmaq" olmaz. Mənim fikrimcə, həmin səhnələr dramaturji cəhətdən ölçülüb-biçilmişdir. Bu, dramatik hadisələrə bir əlvanlıq, canlılıq və bədii pafos gətirir, tamaşaçılarda xoş əhval-ruhiyyə yaradır. O, Gürcüstanda al-əlvan geyinmiş çocucq və dəliqanlıqların səhnəsini

misal gətirərək yazır: "Şair burada bütün-bütün bir an için şeyxləri buraxıb, təbii hissiyyətə yol açır, qayət şən-şətir bir üsluba keçir." Gerçəkdən həmin səhnədə naturalistik əlamətlər var. Fikrimcə, bu səhnə son dərəcə canlı və təbii səhnədir. Dramaturq bu cür "naturalistik" səhnələrdən "Topal Teymur" və "Xəyyam" pyeslərində də istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, bu cür səhnələr dramaturqun əsərlərində bir üslub xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir.

H.Zeynallı hesab edirdi ki, Cavid "Dəli Dərvişi" ortaya çıxarmaqla simvolist olmaq istəyir; Tiflis kintosu Serqonun türkü oxuması qabil deyildir və s. Məncə, qabildir, çünki türklərin tarixən gürcülərin ədəbiyyat və incəsənətinə təsiri olmuşdur və bu gün də var. Milliyyətçə gürcü olanların arasında aşığılar çıxmışdır. Həmin aşığılar saz çalır "Koroğlu" dastanından nəğmələr söyləmişlər. Mən 1960-cı illərdə Tiflisdə olarkən hansı mağazaya girdimsə, orda radio və radio qəbuledicilərdə Azərbaycan mahnı və musiqisini eşitdim. Bunun səbəbini soruşdum. Bir satıcı qız gülümsəyərək dedi: "Biz sizin musiqini çox sevirik." Demək istəyirəm ki, əsərdə bir gürcü kintusunun türkü oxuması maraqlı olduğu qədər də, təbii və cəlbədidir.

Ədəbiyyatşünasın fikrincə, Cavid "Şeyx Sənan" mövzusunun təsadüfən seçməmişdir. Mövzunun seçilməsində irsi təbiyyətin rolu, yəni onun ruhani ailəsinin çıxmasının təsiri olmuşdur. Faciədə müasirlik ruhunun qüvvətli olmasına məxsusi əhəmiyyət verən müəllif, onun poetikası haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Ona görə pyesin quruluşundakı yenilik o zamana qədər Azərbaycan və ümumtürk ədəbiyyatında görünməmişdir. Əsər o zamankı cəmiyyətin "təhyic" cərəyanına, yəni xalqın məzəqinə gəldikdə, deməliyə ki, dramaturq "ruhanilik içində çürüntü və yaprantıları tamamilə meydana atmaqla mollalığa qüvvət vermiş və bir az da irəli gedərək kütlə üzərindəki hakimiyyətini itirmiş "üləməyi-din" arasındakı "şübhə" ilə "vəsvə" meydana gəldiyini və bütün bunların sağlam və təbii həyat qarşısında nə qədər sönük, nə qədər köksüz olduğunu göstərmiş oldu."

- Cavid "Şeyx Sənan" faciəsilə nə demək istəmişdir? - H.Zeynallı bu suala da cavab verməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, müəllif məhəbbəti təbii (bioloji) bir fakt olduğu üçün onun heç bir din, heç bir milliyyət ilə əlaqəsi olmadığını o zamankı mühitin nüfuzu altında olaraq tamaşaçılara sezdirmək istəmişdir. "Şeyx Sənan"da Cavidə məxsus bir inqilabçılıq görünür. Bu "inqilab" bir çoxlarının düşündüyü və individualist anarxistəsinə meydana atdığı "fikir inqilabı"dır. Bu nöqtədə zamənin təsiri görülməmiş deyildir. "Siyasi cəhətdən dəxi əsər bütün mühitini və əsərdəki cərəyan oxşamaq üzrə olmaq üçün ta uzaqda - Ərəbistanda - açıq və get-gədə tamaşaçılara yaxınlaşdırır və "Şeyx Sənan"ın "mayə"sini də "Turan"dan alır."

H.Zeynallının bir sıra hallarda faciəyə ideoloji və siyasi mövqedən yanaşmasına baxmayaraq, "Şeyx Sənan" kimi mürəkkəb və fəlsəfi bir əsərə, əsasən, obyektiv qiymət vermişdir. Müəllifin faciədə izlədiyi bədii-fəlsəfi fikri duymuş, əsərdə izlədiyi fəlsəfi-estetik konsepsiyasının mahiyyətini anlamış və dərk etmişdir. Onun "Şeyx Sənan" faciəsi haqqında məqaləsini cavidşünaslıqda ilk sanballı tədqiqat əsəri hesab etmək olar.

Dramaturq "Şeyx Sənan" mənzum faciəsilə ədəbiyyat aləmində bir inqilab etdi, ədəbiyyat aləmini sarsıdan və hey-rətə salan bir əsər yaratdı. Elə bir möhtəşəm əsər ki, onun cövherini, fəlsəfi

mahiyyətini, estetik konsepsiyasını eşq və məhəbbət təşkil edir. Faciə "Leyli və Məcnun", "Xosrov və Şirin" poemaları, "Əsli və Kərəm" dastanı kimi oxucu və tamaşaçılarda xoş ovqat yaradır. Bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan seçilir. Böyük şair-filosof və dramaturq Cavid islam dininə tapınan xalqların tarixində və ədəbiyyatında dərin kökləri olan multikulturalçılığı və tolerantlığı Azərbaycan türk ədəbiyyatının ən yeni dövründə davam və inkişaf etdirir. Qədim və əski mövzunu müasirləşdirir, onu XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına gətirməklə, mövzuya yeni nəfəs, yeni fəlsəfi məzmun verir. İnsanın təbii-bioloji duyğularının din, təriqət, mövhumat, milli və dini ayrışdırıcı qarşısında nə qədər gücsüz, puç və sönük olduğu canlı obrazların simasında göstərir. Məhəbbəti bir din və təriqət səviyyəsinə qaldırması, onu tərənnüm etməsi şairin ümumbəşəri məhəbbət ideyası və konsepsiyasına sadıqlılığının bədii və məntiqi təzahürü kimi meydana çıxır.

1926-1927-ci illərdə "Maarif və mədəniyyət" jurnalında çap edilmiş məqalə bu bölmələrdən ibarətdir: "Şeyx Sənan"ın doğuşu", "Şeyx Sənan"ın müvəffəqiyyətinə səbəblər", "Şeyx Sənan" dastanı, "İki Şeyx Sənan", "Əsərin quruluşu" və s. Bu başlıqlardan H.Zeynallının dərin və hərtərəfli araşdırmalar apardığını, məqalənin tədqiqat xarakterli olduğunu aydın görmək olar. O, faciənin mənşəyi və doğuşuna təsir edən səbəblərdən danışarkən şairin irsi və ailə tərbiyyəsinə, Naxçıvan, Təbriz, Urmiya, İstanbul, Tiflis həyatına xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun ruhani ailəsindən çıxması, atasının onu molla etmək istəməsi, bu məqsədlə Təbrizə göndərməsi, burada böyük qardaşı Şeyx Məhəmməddən ərəb və fars ədəbiyyatını öyrənməsi ilə əlaqələndirmişdir. Şairin İstanbul və Tiflis həyatı haqqında ayrıca söz açmışdır. Gənclik illərində Racinin şeirlərini daha çox xoşladığını nəzərə çatdırmışdır. Yeri gəlmişkən deyim ki, 1920-ci illərdə Abdulla Şaiqdən sonra şairin həyatı haqqında daha geniş məlumatı H.Zeynallı vermişdir. O, dramaturqla şəxsən görüşmüş və ondan həyatına aid məlumatlar almışdır.

H.Zeynallı Cavidin 1914-cü ilə qədərki zəngin həyatını "Şeyx Sənan" faciəsilə təsadüfən əlaqələndirməmişdir. O, şairin uşaqlıq və gənclik illərində müxtəlif məhəbbətdə aldığı təlim və tərbiyyəni, təhsili faciənin mənşəyi və doğuşuna təsir göstərən amil və səbəblərlə birbaşa bağlı olduğunu iddia etmişdir. Onun hələ uşaqlıq illərində qələmə aldığı "Verdim o gün ki, zülf-pərişanə gönlümü" misrası ilə başlanan qəzəlinə istinad edərək, Cavidin həyatı ilə Şeyx Sənanın həyatı arasında paralellər aparmış, onların həyat və xarakterində bir oxşarlıq görmüşdür. Uşaqlıq illərində "Gülçini-binəva idim, oldum müridi-şeyx." yazan, özünü Şeyxin müridi hesab edən şairin faciədə özünü bir Şeyx Sənan, yaxud onun bir müridi kimi görməsi, ruhu etibarilə ona yaxın olması təbii idi. Çünki uşaqlıq və gənclik illərində o, qismən də olsa, sanki Şeyx Sənan məxsus bir həyat yaşamışdır. H.Zeynallı fikrini əsaslandırmaq üçün yazır: "Cavid pyesdə Şeyx Kəbirin diliylə Şeyx Sənanın tərəcəbəndi-halını anlatmaq istəyir. Şeyx Sənanın tərəcəbəndi-halı ilə özünün tərəcəbəndi-halı arasında bir oxşarlıq görür və Cavidin səpkisi bir az Şekspirəsinə olur". Deməliyəm ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Cavid üslubu ilə Şekspir üslubu arasındakı oxşarlığı ilk dəfə H.Zeynallı sezmişdir.

(Davamı var)